

Η ανασκαφική έρευνα στην Αιγιάλεια

Πρόσφατες Ανακαλύψεις

Ερωφίλη-Ίρις Κόλια

Αρχαιολόγος

Διευθύντρια Εφορείας

Αρχαιοτήτων Ηλείας

Υπουργείο Πολιτισμού

και Αθλητισμού

Στο ανατολικό τμήμα της Αχαΐας η Αιγιάλεια παρουσιάζει πυκνή και συνεχή κατοίκηση από τη Νεολιθική εποχή ως τις μέρες μας. Τα ευρήματα από τις πολυάριθμες ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, είτε συστηματικές, είτε σωστικές σε οικόπεδα ιδιωτών, αλλά και στο πλαίσιο μεγάλων τεχνικών έργων, όπως η κατασκευή της Νέας Σιδηροδρομικής Γραμμής Αθηνών-Πατρών και της Ολυμπίας Οδού, είναι πλούσια και μεταβάλλουν στην κυριολεξία την εικόνα που είχαμε μέχρι τώρα για την περιοχή με τον εντοπισμό νέων, άγνωστων θέσεων που χρονολογούνται από την Πρωτοελλαδική εποχή έως τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Λέξεις ευρετηρίου

Ελίκη
Πρωτοελλαδικός οικισμός
αψιδωτός ναός
πήλινα ανάγλυφα
Κερύνεια
αετωματικά γλυπτά
Δήμητρα
Ειλείθια

1. Αεροφωτογραφία του κεντρικού τομέα της ανασκαφής του ΠΕ οικισμού στην Κερύνεια (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

Μεγάλης σημασίας για την ιστορία και την τοπογραφία της Αιγιάλειας είναι οι ανασκαφές που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, καθώς τα ευρήματα που ήλθαν στο φως εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας πάνω στο ζήτημα της δημιουργίας και οργάνωσης των «πρωτοαστικών» κέντρων στην Πρωτοελλαδική εποχή αλλά και των λατρειών και της εξέλιξης της ναοδομίας στους ιστορικούς χρόνους στην περιοχή αυτή της βόρειας Πελοποννήσου.¹

Κερύνεια: Πρωτοελλαδικός Οικισμός

Η ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού στην Κερύνεια του Δήμου Αιγιάλειας, πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου κατασκευής του νέου Αυτοκινητοδρόμου Κορίνθου-Πατρών, της Ολυμπίας Οδού.² Η θέση, στα ανατολικά του Αιγίου, βρίσκεται στους πρόποδες του υψώματος Μπρούμα ή Άγιος Γεώργιος, όπου θεωρείται ότι βρισκόταν η ακρόπολη της Ελίκης.³ Η ανασκαμμένη έκταση, την οποία διαρρέει το ρέμα Κατουρλά, υπερβαίνει τα 3.000μ², ενώ απέχει 2,20 χλμ. από την ακτή.

Η ανασκαφή έφερε στο φως οικιστικά κατάλοιπα ευρείας χρονικής περιόδου της Πρωτοελλαδικής II και III εποχής σε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις (εικ. 1). Τα όρια του οικισμού δεν έχουν εντοπιστεί, αλλά δοκιμαστικές τομές, σε μεγάλη ακτίνα στη γύρω περιοχή, φανερώουν ότι η έκτασή του έφθανε τουλάχιστον τα 40 στρέμματα (εικ. 2-3). Τα κτηριακά κατάλοιπα του πρωτοελλαδικού οικισμού εδράζονται απευθείας στο φυσικό έδαφος ή σε λεπτό στρώμα επίχωσης. Για την εξομάλυνση του εδάφους πριν από την οικοδόμηση των κτηρίων, σε κάποια σημεία έχει γίνει προηγουμένως επιχωμάτωση με μικρούς λίθους και όστρακα. Στην πλειονότητά τους οι τοίχοι είναι κτισμένοι με την τεχνική της ιχθυόκανθας. Η επιλογή αυτού του συστήματος δόμησης είχε άμεση σχέση με το σε αφθονία διαθέσιμο ντόπιο οικοδομικό υλικό, δηλαδή τους ποταμίσσιους λίθους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατά τον τρόπο αυτό χωρίς περαιτέρω κατεργασία. Επίσης έχουν εντοπιστεί κοντά σε τοίχους λίθοι, με διαμορφωμένες υποδοχές για ξύλινα δοκάρια, που θα στηρίζαν τις

2. Άποψη κτηρίου τύπου «corridor house» στον κεντρικό τομέα της ανασκαφής του ΠΕ οικισμού στην Κερύνεια (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

3. Αεροφωτογραφία μνημειακού κτηρίου που παρουσιάζει ομοιότητα με το Rundbau στην Τίρυνθα. Ενδεχομένως πρόκειται για οικοδόμημα που εξυπηρετούσε ανάγκες αποθήκευσης της σοδειάς του οικισμού. Δυτικός τομέας ανασκαφής του ΠΕ οικισμού στην Κερύνεια (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

στέγες ή, γενικότερα, στοιχεία της ανωδομής των κτηρίων.

Φαίνεται πως δεν είχε υπάρξει κάποια πρόβλεψη για ενιαίο και συστηματικό σχεδιασμό κατά την οικοδόμηση των κτηρίων του πρωτοελλαδικού οικισμού. Είναι χαρακτηριστική η πυκνή δόμηση, ενώ σε πολλές περιπτώσεις, οι νεώτεροι τοίχοι εδράζονται επάνω σε προγενέστερους ή αλλού υπάρχουν ενδείξεις για την εκ νέου χρησιμοποίηση των τελευταίων. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει πως ο οικισμός κατοικείτο αδιαλείπτως για μεγάλη περίοδο. Η κεραμική περιλαμβάνει μεγάλη ποικιλία σχημάτων αγγείων λεπτής και χονδροειδούς κεραμικής (εικ. 4). Στα αξιόλογα ευρήματα συγκαταλέγεται κρατευτής με ζωόμορφη απόληξη (εικ. 5).

Ο κύριος ορίζοντας κατοίκησης του οικισμού είναι η ΠΕ II περίοδος, ωστόσο δεν λείπουν τα

4. Πίθος με ανάγλυφη διακόσμηση τύπου «ιχθυάκανθας» από τον ΠΕ οικισμό στην Κερύνεια (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

5. Πήλινος ζωόμορφος κραυευτής οβελοφ από τον ΠΕ οικισμό στην Κερύνεια
(φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

6. Πήλινο αγκυρόσχημο αντικείμενο από τον ΠΕ οικισμό στην Κερύνεια
(φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

7. Αεροφωτογραφία του ναού της Γεωμετρικής εποχής στα Νικολέικα (Ελίκη) (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

κατάλοιπα της μετάβασης από την ΠΕ II στην ΠΕ III και της αρχής της ΠΕ III περιόδου, όπως συνάγεται από ορισμένα πολύ χαρακτηριστικά ευρήματα, όπως τα αγγεία τύπου *ouzoscup*, τα πήλινα αγκυρόσχημα αντικείμενα (εικ. 6) και η κεραμική του τύπου *cetina*.⁴ Συνολικά διακρίνονται τρεις ή τέσσερις κύριες οικοδομικές φάσεις. Η οριστική καταστροφή του οικισμού, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, συνετελέσθη κατά την ΠΕ III περίοδο και είχε ως επακόλουθο την εγκατάλειψή του. Η μακρά περίοδος κατοίκησης του οικισμού και η μεγάλη έκτασή του οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αποτελούσε το κέντρο της περιοχής της Ελίκης κατά την 3η χιλιετία. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, κατά την περίοδο αυτή στην Πελοπόννησο δημιουργούνται πρώιμα πρωτοαστικά κέντρα, στα οποία θα πρέπει να ενταχθεί και ο εκτεταμένος πρωτοελλαδικός οικισμός της Κερύνειας.⁵ Από τον οικισμό αυτόν πιθανώς θα ήταν εξαρτημένα μικρότερα οικιστικά κέντρα, όπως τα κατάλοιπα οικισμού στον Ριζόμυλο, κοντά στη θάλασσα, που απέχουν μόλις 500 μ. από την πρωτοελλαδική θέση στην Κερύνεια και χρονολογούνται στην ίδια περίοδο.⁶

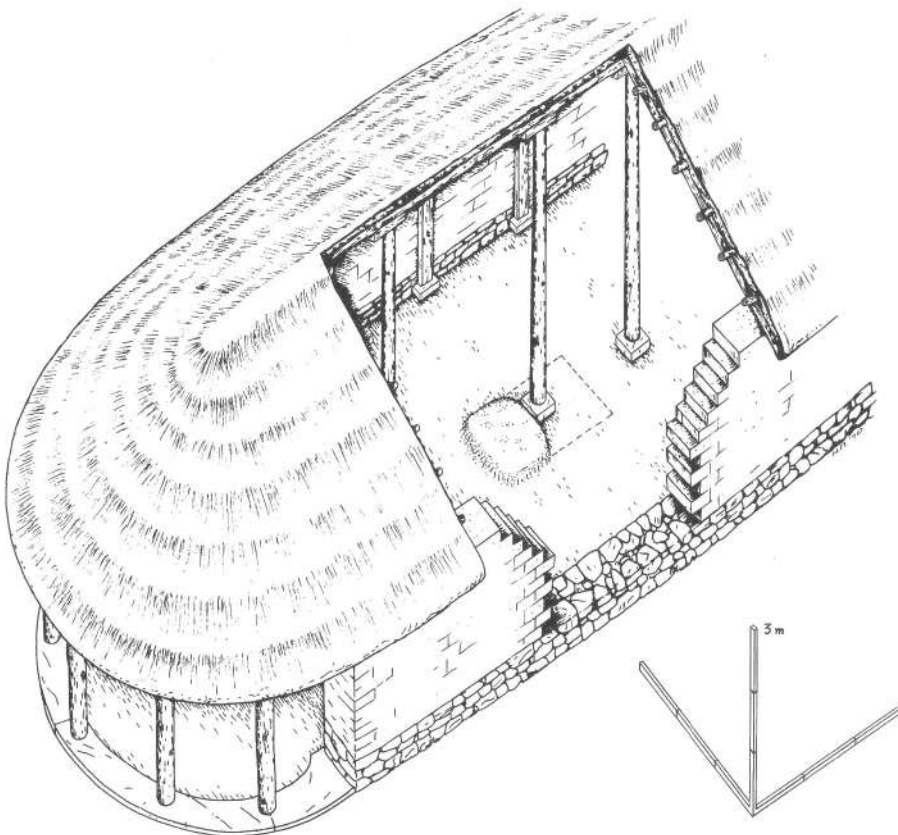
Νικολέικα (Αρχαία Ελίκη): Ναός Γεωμετρικών Χρόνων

Το οικόπεδο, όπου ανασκάφηκε ο ναός, βρίσκεται δυτικά της σημερινής κοίτης του ποταμού Κερυνίτη, σε πεδινή έκταση, που εκτείνεται ως τη θάλασσα⁷ και απέχει περίπου 400 μ. από τους πρόποδες του υψώματος Καλλιθέα ή Ψωριαρού, προς την ενδοχώρα, όπου έχουν ανασκαφεί μυκηναϊκοί τάφοι με σημαντικά ευρήματα που χρονολογούνται από την Υστεροελλαδική IIIA έως την Υστεροελλαδική IIIG περίοδο,⁸ ενώ πρόσφατα εντοπίστηκαν στους πρόποδες του ίδιου υψώματος και τα κατάλοιπα του μυκηναϊκού οικισμού.⁹ Η περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Σελινούντα προς δυσμάς και Κερυνίτη προς ανατολάς, ή κατ' άλλους ερευνητές ακόμη ανατολικότερα έως τον σημερινό Βουραϊκό, θεωρείται ότι αποτελούσε τη χώρα της αρχαίας Ελίκης, της σημαντικής αυτής πόλης της ανατολικής Αχαΐας, που καταστράφηκε ολοσχερώς από τον σεισμό του 373 π.Χ. και η ακριβής θέση της αναζητείται έως σήμερα¹⁰ (εικ. 7).

Το κτήριο έχει προσανατολισμό Α-Δ και η αφίδα του πρέπει να βρισκόταν προς δυσμάς, ενώ η τοξωτή απόληξη των τοίχων προς ανατολάς απο-

8. Νικολέικα: Άποψη του ναού της Γεωμετρικής εποχής από ΝΑ. Διακρίνεται ο στυλοβάτης του τοξωτού προστώου στο ανατολικό άκρο του ναού (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

9. Νικολέικα: Αναπαράσταση του ναού της Γεωμετρικής εποχής (αξονομετρικό σχέδιο: Νίκος Πετρόπουλος).

τελούσε τον στυλοβάτη ημικυκλικού προστώου όμοιου ως προς τη σύλληψη με αυτό του ναού της Αρτέμιδος Αοντίας στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα), του οποίου, όμως, οι κίονες εδράζονταν σε πέντε μεμονωμένες βάσεις¹¹ (εικ. 8). Το μήκος του ως το σημείο που έχει ανασκαφεί είναι 13,30 μ. και το μέγιστο εσωτερικό πλάτος του 5,35 μ. Κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του νότιου τοίχου υπάρχουν τέσσερις ορθογώνιες βάσεις από ψαμμίτη, οι οποίες σε γενικές γραμμές αντιστοιχούν στις βάσεις της κεντρικής κιονοστοιχίας και πρέπει να χρησίμευαν για την έδραση ξύλινων στηριγμάτων για την ενίσχυση των τοίχων του ναού αλλά και για τη στήριξη του ξύλινου σκελετού της στέγης. Στον άξονα του ναού βρέθηκαν τρεις τετράπλευρες βάσεις από ψαμμίτη, όπου εδράζονταν οι ξύλινοι κίονες της κεντρικής κιονοστοιχίας. Ο αφιδωτός ναός χρονολογείται σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε στην ανασκαφή στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. (εικ. 9).

Η ανασκαφή του 2006 έφερε στο φως ένα ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα στο κέντρο περίπου του

μεταγενέστερου αφιδωτού ναού.¹² Κάτω ακριβώς από το δάπεδό του βρέθηκε το ανατολικό τμήμα τετράπλευρης κατασκευής, η οποία αποτελείται από επάλληλες στρώσεις ωμοπλίνθων (εικ. 10). Με βάση την κεραμική η ανέγερσή της χρονολογείται πιθανότατα στο α' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ., αλλά συνέχισε να χρησιμοποιείται και στο β' ήμισυ του 8ου αι. π.Χ. έως την ανέγερση του αφιδωτού ναού στο τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα. Σε επαφή με αυτήν βρέθηκε γκριζόμαυρο στρώμα, το οποίο περιείχε έντονα ίχνη καύσης, μεγάλο αριθμό θραυσμένων οστών ζώων, μαγειρεμένων ή καμένων, και πολλά ευρήματα: θραυσμένα αγγεία και όστρακα, κυρίως από μαγειρικά σκεύη και αγγεία πόσεως, ειδώλια ίππων, αρκετά μεταλλικά αντικείμενα, αλλά το πιο πολυάριθμο και χαρακτηριστικό εύρημα είναι πήλινοι τροχοί από ομοιώματα αρμάτων. Τα δεδομένα αυτά, δηλαδή οι καύσεις, τα οστά, τα μαγειρικά σκεύη, ο μεγάλος αριθμός και το είδος των ευρημάτων, καθώς και η μορφολογία της πλίνθινης τετράπλευρης κατασκευής στο κέντρο του μεταγενέστερου ναού, επιτρέπουν την

10. Νικολέικα: Άποψη του βωμού κάτω από το επίπεδο του αφιδωτού ναού (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

11. Νικολέικα: Στέγη με εμπέστη διακόσμηση πήλινου ομοιώματος οικίσκου από την ανασκαφή του γεωμετρικού ναού (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

12. Νικολέικα: Κεφαλή πήλινου ειδωλίου από την ανασκαφή του γεωμετρικού ναού (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

ταύτισή της με βωμό αποδεικνύοντας τη μακροχρόνια λατρεία που τελείτο στον χώρο, οι απαρχές της οποίας ανάγονται πιθανώς στον 9ο ή 10ο αι. π.Χ.¹³ (εικ. 11-12).

Όσον αφορά στη λατρευόμενη θεότητα, οι πρώτες ενδείξεις και κυρίως τα κινητά ευρήματα, οι πολυάριθμοι πήλινοι τροχοί από ομοιώματα αρμάτων, τα ειδώλια ίππων, οι γραπτές παραστάσεις ίππων ή μεμονωμένων τροχών, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για έναν θεό, ο οποίος είχε σχέση με τα άλογα και τις αρματοδρομίες, πιθανώς τον Ποσειδώνα.¹⁴ Από τις πηγές είναι γνωστή η πανάρχαια λατρεία του Ελικωνίου Ποσειδώνα στην Ελίκη,¹⁵ και μάλιστα παραδίδεται ότι οι Ίωνες, όταν εκδιώχθηκαν από την Ελίκη από τους Αχαιούς, μετέφεραν την ίδια λατρεία στη νέα τους πατρίδα στην ανατολική Ιωνία.¹⁶ Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω στοιχεία, θεωρείται πολύ πιθανή η ταύτιση του ναού στα Νικολέικα με τον γεωμετρικό ναό του θεού.

Εκτός του ναού η έρευνα περιορίστηκε στη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών.¹⁷ Σε απόσταση 20 μ. βόρεια αυτού εντοπίστηκε και ανασκάφηκε πυκνό στρώμα από μεγάλο αριθμό θραυσμένων κεραμίδων, τμήματα σίμης και πήλινες πλάκες με ανάγλυφη διακόσμηση. Αυτά τα αρχιτεκτονικά μέλη και η κεράμωση δεν ανήκουν στο γεωμετρικό αψιδωτό κτήριο -του οποίου η στέγη θα αποτελείτο από καλάμια και άχυρο με πηλό- αλλά σε δωρικό ναό, η θέση του οποίου δεν έχει εντοπιστεί προς το παρόν. Η απόθεση του στρώματος με τις κεραμίδες, σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε

13-14. Νικολέικα: Πήλινο ανάγλυφο με μορφή σφίγγας από το αέτωμα δωρικού ναού της αρχαϊκής εποχής (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας). Σχεδιαστική αποκατάσταση: Νίκος Πετρόπουλος.

κατά την ανασκαφή του, χρονολογείται περίπου την εποχή της καταστροφής της Ελίκης από τον σεισμό του 373 π.Χ.¹⁸ Καταμετρήθηκαν περίπου 1.200 θραύσματα κεραμίδων, στρωτήρες και καλυπτήρες κορινθιακού τύπου, η ανθεμωτή απόληξη των οποίων αποτελεί απλουστευμένη παραλλαγή της διακοσμητικής σύνθεσης κορινθιακών ανθεμωτών κεράμων που χρονολογούνται το 560-540 π.Χ.¹⁹ Επίσης, βρέθηκαν τμήματα τριών αποσπασματικά σωζόμενων ανάγλυφων μορφών σε πήλινες πλάκες και μικρότερα θραύσματα από άλλες. Τα ανάγλυφα παρουσιάζουν τεχνοτροπική και κατασκευαστική ομοιότητα, η κλίμακα των μορφών είναι ίδια, ενώ διακρίνεται και ενότητα στη σύνθεση. Παράλληλα, η ύπαρξη οπών όμοιας διαμέτρου στο κάτω μέρος των πλακών αποδεικνύει ότι τα ανάγλυφα ήταν στερεωμένα με καρφιά σε ξύλινο βάθος. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι τα ανάγλυφα από την Ελίκη πρέπει να προέρχονται από δωρικό ναό και ότι το ύψος των πλακών διέφερε, είναι εύλογη η απόδοσή τους σε αέτωμα πλάτους 9-10 μ.²⁰ Οι μορφές που αποτελούσαν τη σύνθεση σώζονται πολύ αποσπασματικά. Μπορούμε να αποκαταστήσουμε στο κέντρο τη Γοργώ στον *έν γούνασι δρόμο*. Αριστερά και δεξιά της υπάρχει χώρος για δύο ακόμη μορφές, οι οποίες δεν σώζο-

νται, ενώ αμέσως μετά μπορούν να τοποθετηθούν δύο εραλδικές σφίγγες (εικ. 13-14). Σύμφωνα δε με τεχνοτροπικά στοιχεία, τα πήλινα ανάγλυφα χρονολογούνται γύρω στο 560-550 π.Χ.²¹

Εν κατακλείδι, η ιδιαίτερη σημασία του ιερού της Ελίκης έγκειται στο γεγονός ότι σώζονται ουσιαστικά όλα τα στάδια της εξέλιξης ενός πανάρχαιου χώρου λατρείας, αρχικά υπαιθριου, αργότερα, κατά τον 8ο αι. π.Χ., στεγασμένου σε ναό, ο οποίος, γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., αντικαθίσταται από δωρικό ναό με πήλινο αετωματικό διάκοσμο.

Μαμουσιά: Ιερό στον Προφήτη Ηλία

Σε απόσταση 15 χιλιομέτρων νοτίως των Νικολέικων, στη θέση Προφήτης Ηλίας, στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Κερύνειας που βρίσκεται στην ορεινή ενδοχώρα της Αιγιαλίας, σώζονται τα ερείπια σημαντικού ιερού των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων (εικ. 15). Η συστηματική ανασκαφή που πραγματοποιείται στον Προφήτη Ηλία έχει φέρει στο φως τα κατάλοιπα της περίστασης μεγάλου δωρικού ναού της ύστερης αρχαϊκής εποχής (τέλη 6ου αι. π.Χ.),²² ενώ μπροστά από την ανατολική όψη του, δηλαδή την πρόσοψη του ναού, αποκαλύφθηκαν τα τελείως επιφανειακά σωζόμενα θεμέλια βωμού μήκους 17,55 μ.²³ (εικ. 16).

15. Προφήτης Ηλίας στη Μαμουσιά (αρχαία Κερύνεια): αεροφωτογραφία του ιερού (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

Η ανασκαφή στο εσωτερικό του περίπτερου δωρικού αρχαϊκού ναού δεν αποκάλυψε λείψανα της θεμελίωσης των τοίχων του σηκού. Ο μεγάλος ναός στον Προφήτη Ηλία πρέπει να είχε δίβαθμη κρηπίδα και ήταν εξάστυλος με 13 ή 14 κίονες στις μακρές πλευρές, ενώ οι ολικές διαστάσεις κάτοψης της ευθυνηρίας είναι 15,79Χ36,11 μ.²⁴ Ευρήματα από την ανασκαφή της περίπτωσης δεν ήλθαν στο φως, εκτός από λίγα όστρακα, κυρίως αδιάγνωστα. Ωστόσο, με τον ναό μπορούν να συσχετιστούν τα ευρήματα αποθέτη που ανασκάφηκε νοτιοανατολικά του με πλήθος θραυσμένων μαρμάρινων

κεραμίδων και αρχιτεκτονικών μελών αλλά και αξιόλογα χάλκινα ευρήματα (εικ. 17).

Τη δεκαετία του 1960 είχαν βρεθεί από ντόπιους στην περιοχή του Προφήτη Ηλία και παραδοθεί στο Μουσείο Πατρών πέντε αποτμήματα αετωματικών γλυπτών από παριανό μάρμαρο (εικ. 18). Ο Ευθύμιος Μαστροκώστας τα απέδωσε σε αέτωμα, άγνωστου τότε ναού και τα χρονολόγησε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.²⁵ Η ομοιότητα του μαρμάρου με τα θραύσματα που ήλθαν στο φως κατά την πρόσφατη έρευνα του ιερού αλλά και η τεχνοτροπική τους ομοιότητα είναι στοιχεία, τα

16. Προφήτης Ηλίας στη Μαμουσιά (αρχαία Κερύνεια): αεροφωτογραφία του περίπτερου ναού. Στο εσωτερικό του διακρίνεται το σύγχρονο ναύδριο του Προφήτη Ηλία και ανατολικά της περίπτωσης, τα κατάλοιπα μικρού κτηρίου, πιθανώς της ελληνιστικής εποχής (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

17. Προφήτης Ηλίας στη Μαμουσιά (αρχαία Κερύνεια): Χάλκινη σειρήνα, πιθανώς εξάρτημα κάποιου πολυτελούς σκεύους από την ανασκαφή αποθέτη ΝΑ του περίπτερου ναού (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

18. Προφήτης Ηλίας στη Μαμουσιά (αρχαία Κερύνεια): Το κάτω τμήμα μαρμάρινης ενδεδυμένης γυναικείας μορφής που προέρχεται από τον αετωματικό διάκοσμο του περίπτερου ναού (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

οποία συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι όλα αυτά τα γλυπτά προέρχονται από τα αετώματα του μεγάλου ναού στον Προφήτη Ηλία.²⁶ Τα γλυπτά είναι πολύ καλής τέχνης και τεχνοτροπικά παρουσιάζουν ομοιότητα με γνωστά έργα του αττικού εργαστηρίου της δεύτερης δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ., αλλά και με τα γλυπτά των αετωμάτων του ναού της Αφάιας στην Αίγινα. Συνεπώς, μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής η χρονολόγησή τους στο

490-480 π.Χ. Το θέμα του ενός αετώματος, πιθανώς του δυτικού, θα πρέπει να ήταν σκηνή μυθολογικής μάχης, ενώ το θέμα του δεύτερου πιθανώς ήταν το κυνήγι του Καλυδώνιου Κάπρου, καθώς στα πρόσφατα ευρήματα συγκαταλέγεται τμήμα κεφαλής κάπρου.²⁷

Τέλος, δυτικά του περίπτερου αρχαϊκού ναού έχει ανασκαφεί μικρότερος ναός, τα κατάλοιπα του οποίου σώζονταν τελείως επιφανειακά²⁸ (εικ. 19). Το κτήριο είναι κατασκευασμένο από τον ευπαθή τοπικό ψαμμίτη και οι λιθόπλινθοί του είναι πολύ φθαρμένες από την έκθεσή τους στις καιρικές συνθήκες. Οι διαστάσεις του είναι 13,20Χ8,60 μ. και η κάτοψή του φανερώνει ότι ήταν δίστυλος εν παραστάσι, με πρόναο και σηκό. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η χρήση του ήταν μακροχρόνια, τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ., οπότε χρονολογείται η ανέγερσή του, έως τον 1ο-2ο αι. μ.Χ.

Το ιερό στον Προφήτη Ηλία, πιθανώς ήταν ιερό ορίων, καθώς είναι ιδρυμένο σε περίοπτη θέση, στην κορυφή ορεινού όγκου, πάνω από το φαράγγι του σημερινού Βουραϊκού ποταμού, ο οποίος πρέπει να αποτελούσε το όριο προς ανατολάς με την

19. Προφήτης Ηλίας στη Μαμουσιά (αρχαία Κερύνεια): Άποψη από ανατολικά του μικρού ναού (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

γειτονική πόλη της Βούρας.²⁹ Σε κάθε περίπτωση, στοιχεία, όπως η πολυτελής κατασκευή του μεγάλου δωρικού ναού που ήταν διακοσμημένος με αετωματικές συνθέσεις υψηλής καλλιτεχνικής αξίας από παριανό μάρμαρο, όπως και η κεράμωσή του, αλλά και η διαχρονικότητα της λατρείας που διήρκεσε από την αρχαϊκή εποχή έως τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, είναι στοιχεία που υποδηλώνουν τη σημασία του ιερού στον Προφήτη Ηλία.

Μάρμαρα: Ιερό Δήμητρας

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο πλαίσιο της κατασκευής του Αυτοκινητόδρομου Κορίνθου-Πατρών, της Ολυμπίας Οδού, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ιερού, στο σημείο, όπου είχε σχεδιαστεί η διάνοιξη του ανατολικού στομίου της σήραγγας 13 Α Ακράτας, στα Μάρμαρα.³⁰ Το ιερό είναι κτισμένο σε αμφιθεατρική θέση στη δυτική όχθη του ποταμού Κριού και εκτείνεται σε δύο

άνδηρα, καθώς ο χώρος παρουσιάζει έντονη κλίση, ενώ η έκτασή του ξεπερνούσε τα δύο στρέμματα (εικ. 20). Στο ανώτερο άνδηρο το πρώτο κτήριο που ανασκάφηκε είχε λατρευτικό χαρακτήρα και προσανατολισμό Β-Ν. Οι διαστάσεις του ανέρχονται σε 6,75Χ4,40 μ., η κάτοψή του είναι ορθογώνια και είχε πρόναο και σηκό (εικ. 21). Συνεπώς ο ναῖσκος είχε τη μορφή οίκου, ενώ οι τοίχοι του είναι δομημένοι από μεγάλους πολυγωνικούς και τετράπλευρους λίθους από τον τοπικό κροκαλοπαγή λίθο. Στο μέσον της βόρειας στενής πλευράς βρέθηκαν στη θέση τους δύο λίθινα βάθρα μαρμάρινων αγαλμάτων παιδικών μορφών, από τα οποία σώζονται τα πέλματα ως τους αστραγάλους και η βάση τους που είναι συγκολλημένη στα βάθρα με μολυβδοχώση (εικ. 22). Επίσης, βρέθηκε μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων: πήλινα αγγεία, ειδώλια και πάνω από 70 χάλκινα αντικείμενα: ομφαλωτές φιάλες με έκτυπη διακόσμηση λογχοειδών φύλλων, λαβές αγγείων, κοσμήματα,

20. Αεροφωτογραφία του ιερού στα Μάρμαρα (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

21. Μάρμαρα: Αποψη του ναΐσκου από Ν. Στο βόρειο τμήμα του σηκού διακρίνονται οι βάσεις των αγαλμάτων (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

22. Μάρμαρα: Οι βάσεις των δύο αγαλμάτων παιδικών μορφών στο βόρειο τμήμα του σηκού του ναΐσκου. Δίπλα τους διακρίνεται η βάση πήλινου περιρραντηρίου (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

23. Μάρμαρα: Χάλκινο ειδώλιο ανδρικής πτερωτής μορφής από την ανασκαφή του σηκού του ναΐσκου. Πιθανώς αποτελούσε εξάρτημα πολυτελούς σκεύους μαζί με δεύτερο όμοιο ειδώλιο που βρέθηκε στο ναΐσκο (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

24. Μάρμαρα: Πήλινο ειδώλιο γυναικείας καθιστής μορφής με πόλο (φωτ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας).

ένας τριποδίσκος, μικρό πλακίδιο με δύο ανάγλυφες γυναικείες κεφαλές, εξαρτήματα θύρας, περόνες, ένας καθρέπτης και δύο χάλκινα ειδώλια ανδρικών πτερωτών μορφών (εικ. 23). Τα ευρήματα χρονολογούνται, κυρίως στον 4ο και 3ο αι. π.Χ., χωρίς να λείπουν και παλαιότερα αντικείμενα. Ο χάλκινος καθρέπτης διασώζει επιγραφή με το όνομα της θεάς Ειλείθυιας, ενώ ένα άλλο αντικείμενο, πιθανώς κλειδί, φέρει επιγραφή με το όνομα της Δήμητρας. Συνεπώς πρόκειται για ιερό της Δήμητρας, στο οποίο, ωστόσο, φαίνεται ότι λατρευόταν και η Ειλείθυια, θεά του τοκετού, της οποίας η λατρεία ήταν διαδεδομένη στην Πελοπόννησο.³¹ Μάλιστα, σύμφωνα με τον Πausanias, η θεά λατρευόταν και σε πόλεις της Αιγιάλειας: στο Αίγιο, τη Βούρα και την Πελλήνη.³²

Στο ίδιο άνδρo, στο νοτιοδυτικό άκρο του ιερού, σε απόσταση 17 μ. νοτίως της εισόδου του

ναΐσκου, ανασκάφηκε τελετουργική πυρά μεγάλης έκτασης. Στο κέντρο της πυράς είχε διαμορφωθεί στο βραχύδες έδαφος τετράπλευρο ακανόνιστο έξαρμα διαστάσεων 2,40Χ4,10 μ. Η κατασκευή αυτή θυμίζει αρκετά τον βωμό στο Θεσμοφόριο της Πέλλας που είχε, επίσης, ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα και αποτελείται από επάλληλες στρώσεις λατύπης-πηλού.³³ Πρόκειται, λοιπόν, για απλή κατασκευή, που τυπολογικά θα μπορούσε να ενταχθεί στους βωμούς τέφρας.³⁴ Από την πυρά προέρχεται μεγάλος αριθμός θραυσμένων οστών ζώων και ευρήματα που χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως την πρώιμη ελληνιστική εποχή, κάποια τελείως καμένα: γυναικεία ειδώλια, αγγεία και κοσμήματα, χάλκινα και ασημένια.

Στο χαμηλότερο προς ανατολάς πλάτωμα ανασκάφηκαν κτίσματα μικρών διαστάσεων με ορθογώνια ή τραπεζιόσχημη κάτοψη. Η δόμησή τους σε γενικές γραμμές ήταν αμελής, ενώ σε κάποια βρέθηκαν εσωτερικά κτιστά θρανία, τα οποία πιθανώς ήταν τα πόδια κλινών. Συνεπώς τα κτίσματα αυτά ήταν βοηθητικοί χώροι του ιερού και πρέπει να χρησιμοποιούντο για την πραγματοποίηση κοινών τελετουργικών γευμάτων.³⁵

Η ανασκαφή του ιερού έφερε στο φως μεγάλο αριθμό πήλινων ειδωλίων, κυρίως γυναικείων μορφών. Τα πιο πρώιμα είναι χειροποίητα και ανάγονται στα τέλη του 7ου-πρώιμο 6ο αι. π.Χ., ενώ στον 6ο και 5ο αιώνα επικρατεί ο τύπος της κόρης με πόλο, που κρατά πτηνό με το λυγισμένο χέρι στο στήθος και με το άλλο καρπό ή στεφάνι. Η ίδια μορφή απαντάται και καθιστή, συνήθως με πτηνό στο στήθος (εικ. 24). Επίσης, βρέθηκαν πολλά χάλκινα κοσμήματα, αλλά και ασημένια, όπως ενώτια, περόνες, πόρπες και δακτυλίδια, σφραγιστικά ή απλοί κρίκοι.

Το ιερό στα Μάρμαρα δεν μνημονεύεται από τους αρχαίους συγγραφείς. Άλλωστε, όταν πέρασε ο Pausanias από την Αχαΐα, το ιερό, σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία, είχε εγκαταλειφθεί. Η λατρεία στη θέση φαίνεται ότι ξεκινά τον 7ο αι. π.Χ., αλλά είχε προηγηθεί η κατοίκησή της στο β' ήμισυ του 8ου αι. π.Χ. Τα κτηριακά κατάλοιπα του ιερού χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ. και πιθανώς εγκαταλείφθηκε τον 3ο αι. π.Χ.³⁶ Η κλιμακωτή διάταξή του σε επάλληλα άνηδρα είναι όμοια με του ιερού της Δήμητρας και Κόρης στην Κόρινθο³⁷ και πρέπει να ανήκε στην επικράτεια των Αιγών, πόλης της Αχαΐας, της οποίας η χώρα εκτεινόταν δυτικά του σημερινού ποταμού Κριού και ανατολικά της Αιγείρας.³⁸

Βιβλιογραφία

- Alam-Stern E. - Deger-Jalkotzy S., *Aigeira I. Die Mykenische Akropolis* 3, Wien 2006.
- Billot M.F., Terres cuites architecturales d' Argos et d'Épidaure. Notes de typologie et d' histoire, *Hesperia* 59 (1990), 95-139.
- Bookidis N.-Stroud R.S., The Sanctuary of Demeter and Kore. Topography and Architecture, *Corinth XVIII*, part III, Princeton-New Jersey 1997.
- Βόρδος Α.Γ.-Κόλια Ε., *Αιγιάλεια. Αρχαίες Πόλεις και Μνημεία*, Πάτρα 2008.
- Cooper N.C., *The Development of Roof Revetment in the Peloponnese*, Jonsered 1989.
- Gadolou A., A Late Geometric Architectural Model with Figure Decoration from ancient Helike, *Achaea, Annual of the British School at Athens* 106 (2011), σ. 247-273.
- Θέμελης Π., Ειλειθυίας Εγκώμιον, (Αθ. Κάντα-Κ. Δαβάρας) *Ελούθια Χαριστήριον. Το Ιερό Σπήλαιο της Ειλειθυίας στον Τσούτσουρο*, Ηράκλειο 2011, σ. 22-26.
- Kanellopoulos C.-Kolia E., Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and Architecture in the Sanctuary of Profitis Elias with an appendix by Eleni Psathi, *Athenische Mitteilungen* 126 (2011), σ. 137-176.
- Katsarou-Tzeveleki St., Morphology and Distribution of Pottery at the Early Helladic Settlement of Helike, (D. Katsonopoulou) *Helike IV, Ancient Helike and Aigialeia, Protoelladika. The Southern and Central Greek Mainland*, Athens 2011, σ. 89-126.
- Katsonopoulou D., Τοπογραφικά της Αιγιάλειας, (D. Katsonopoulou, S. Soter and D. Schilardi) *Helike II. Αρχαία Ελίκη και Αιγιάλεια/Ancient Helike and Aigialeia*. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αίγιον, 1-3 Δεκεμβρίου 1995, Athens 1998, σ. 47-52.
- Katsonopoulou D., Helike and her Territory in the Light of New Discoveries, (E. Greco) *Gli Achei e l' identità etnica degli Achei d' Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Paestum, 23-25 febbraio 2001, Paestum-Atene 2002, σ. 205-216.
- Katsonopoulou D., A Proto-urban Early Helladic Settlement Found on the Helike Delta, (D. Katsonopoulou) *Helike IV, Ancient Helike and Aigialeia, Protoelladika. The Southern and Central Greek Mainland*, , Athens 2011, σ. 63-88.
- Κόλια Ε., Αρχαία Κερύνεια: Νεότερες έρευνες, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 35-38 (2002-2005), σ. 129-148.
- Κόλια Ε., Τοπογραφία της Βούρας και της περιοχής της: Νεότερες έρευνες, *SAIA Annuario* 85 (2007), 215-247.
- Κόλια Ε., Η ανασκαφική έρευνα στην ανατολική Αχαΐα στο πλαίσιο των Μεγάλων έργων, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 119 (2015), σ. 62-73.
- Kolia E., A Sanctuary of the Geometric Period in ancient Helike, Achaea, *Annual of the British School at Athens* 106 (2011), σ. 201-246.
- Kolia E., Archaic Terracotta Reliefs from Ancient Helike, *Hesperia* 83 (2014), σ. 409-445.
- Kolia E., The Archaic and Classical Sanctuary of Demeter at Marmara in Achaea, (H. Frielinghaus, J. Stroszeck) *Kulte und Heiligtümer in Griechenland. Neue Funde und Forschungen, Beiträge zur Archäologie Griechenlands* 4, Möhnesee 2017, σ. 97-114.
- Kolia E. - Spiroulas A., Keryneia, Achaea. A recently excavated Bronze Age site in the northern Peloponnese, (M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos, A. Vlachopoulos) Aspects of cultural connections with the West, ΕΣΠΕΡΟΣ/ HESPEROS, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18-21 May 2016, *Aegeum* 41, Leuven-Liège 2017, σ. 497-503.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., *Το Θεομοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα 1996.
- Μαστροκώστας Ε., Αποθραύσματα υστεροαρχαϊκών εναέτιων γλυπτών εκ Κερυνείας Αχαιας, *Archaische und griechische Plastik*, Akten des Internationalen Kolloquiums vom 22-25 April 1985, Mainz am Rhein 1986, σ. 139-141.
- Mylonopoulos, I., Πελοπόννησος οικητήριον Ποσειδώνος. *Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes*, Liège 2003.
- Παπαχατζής Ν.Δ., *Παυσανίου «Ελλάδος Περιήγησις»*, Αθήνα 1980.
- Πετρόπουλος Μ., Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα, *Τόμος Τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, Α' Πάτρα 1990, σ. 510-513.
- Πετρόπουλος Μ., Νεότερα στοιχεία από την ανασκαφή Γεωμετρικού ναού στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών, *Πελοποννησιακά. Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, vol. 2, Αθήνα 1997, σ. 165-192.
- Petropoulos M., The Geometric temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaea, (E. Greco) *Gli Achei e l' identità etnica degli Achei d' Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Paestum, 23-25 febbraio 2001, Paestum - Athene 2002, σ. 143-164.
- Petropoulos M., A Mycenaean Cemetery at Nikoleika near Aigion of Achaea, (S. Deger-Jacoltzy / M. Zavadii) *LIII C Chronology and Synchronisms II, LHIII C Middle, Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna*, October 29th and 30th, 2004, Wien 2007, σ. 253-286.
- Pingiatoglou S., *Eileithya*, Würzburg 1981.
- Puillon-Boblaye M.E., *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Paris 1836.
- Rizakis A.D., Achaea I, *Sources textuelles et histoire regionale*, Athènes 1995.
- Rizakis A.D., L' Achaea péloponnesienne: structure spatiale et géographie historique, (E. Greco) *Gli Achei e l' identità etnica degli Achei d' Occidente*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23-25 febbraio 2001, , Paestum-Atene 2002, σ. 43-66.
- Roebuck M.C., «Archaic Architectural Terracottas from Corinth», *Hesperia* 50 (1990), σ. 47-63.
- Winter N.A., *Greek Architectural Terracottas from the Prehistoric to the End of the Archaic Period*, Oxford 1993.

Σημειώσεις

1. Οι ανασκαφές αυτές έχουν διενεργηθεί υπό τη διεύθυνση της γράφουσας την περίοδο 2004-2014. Ειδικά στις εκτεταμένες ανασκαφές στο πλαίσιο των μεγάλων τεχνικών έργων συμμετείχε πολυάριθμο έκτακτο προσωπικό πολλών ειδικοτήτων: αρχαιολόγοι, συντηρητές, σχεδιαστές και εργατοτεχνίτες, χωρίς την συμβολή των οποίων δεν θα ήταν δυνατή η πραγματοποίηση του πολύ μεγάλου αυτού ανασκαφικού έργου.
2. Για την ανασκαφή βλ.: Κόλια 2015, σ. 67 και Kolia-Spiroulas 2017.
3. Η θέση είχε ταυτιστεί με την ακρόπολη της Ελίκης από περιηγητές ήδη τον 19ο αιώνα: Puillon-Boblaye 1836, σ. 25. Επίσης βλ. Πετρόπουλος 1990, σ. 512-513.
4. Για την κεραμική τύπου *cetina* βλ. Kolia-Spiroulas 2017.
5. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην περιοχή του Κραθίου λίγο ανατολικότερα, όπου μικρότεροι ΠΕ οικισμοί, όπως ο ημιορεινός οικισμός στην Αιγείρας ήταν εξαρτημένοι από το μεγάλο ΠΕ οικιστικό κέντρο στο Κράθιο: Alram-Stern/ Deger-Jalkotzy 2006, σ. 47-52.
6. Katsonopoulou 2002, σ. 208-209, Katsonopoulou 2011, Katsarou-Tzeveleki, 2011.
7. Για την ανασκαφή του ναού βλ. Kolia 2011.
8. Για την ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου βλ. Petropoulos 2007.
9. Κόλια 2015, σ. 65-67.
10. Παπαχατζής 1980, σ. 148-149, Πετρόπουλος 1990, σ. 510-513, Κατσωνοπούλου 1998, σ. 47-52, Katsonopoulou 2002, σ. 205-215.
11. Πετρόπουλος 1997, σ. 166-167, σχ. 1-2, Petropoulos 2002, σ. 150-155.
12. Kolia 2011, σ. 212-215.
13. Ό.π., σ. 231-236.
14. Η σχέση του Ποσειδώνα με τους ίππους, αλλά και τις αρματοδρομίες είναι γνωστή, βλ.: Mylonopoulos 2003, σ. 365-368, 398. Επίσης, για την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με τον Ποσειδώνα βλ. Gadolou 2011, σ. 267-268 και Kolia 2011, σ. 237-238.
15. Αλιανός, Περί ζώων ιδιού. 11, 19, Διόδωρος, XV, 48, 3 – 49, 5, Ιλιάδα Θ 203, Υ 404, Πausanias VII, 24, 5-6, Πολύαινος, 8, 46, Στράβων VIII, 7, 2.
16. Για τη λατρεία του Ελικωνίου Ποσειδώνα βλ. κυρίως: Mylonopoulos 2003, σ. 35-40 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).
17. Kolia 2011, σ. 225-228, Kolia 2014, σ. 411-414.
18. Kolia 2014, σ. 412-414.
19. Roebuck 1990, σ. 52, πίν. 5, Winter 1993, σ. 67, εικ. 8.3.
20. Kolia 2014, σ. 432.
21. Ό.π., σ. 436-442.
22. Η συστηματική ανασκαφή πραγματοποιείται από το 2005 υπό τη διεύθυνση της γράφουσας: Κόλια 2002-2005, 143-147, Kanellouropoulos-Kolia 2011.
23. Κόλια 2002-2005, 147, Kanellouropoulos-Kolia 2011, σ. 141.
24. Kanellouropoulos-Kolia 2011, σ. 142-156.
25. Μαστροκώστας 1986, σ. 141.
26. Κόλια 2002-2005, σ. 145-147.
27. Kanellouropoulos-Kolia 2011, σ. 152-153, εικ. 14.
28. Κόλια 2002-2005, σ. 143-144, Kanellouropoulos-Kolia 2011, σ. 158-166.
29. Κόλια 2007, σ. 221-222.
30. Για μια πρώτη παρουσίαση του ιερού και των πιο σημαντικών ευρημάτων της ανασκαφής: Κόλια 2017. Επίσης βλ.: Κόλια 2015, σ. 63-64.
31. Για τη λατρεία της Ειλεθίας βλ.: Pingiatoglou 1981, Θέμελης 2011, σ. 22-26.
32. Πausanias, VII, 23,5 (Αίγιο), 25,9 (Βούρα), 27,8 (Πελλήνη).
33. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, σ. 19-26.
34. Κόλια 2017, σ. 101-102.
35. Ό.π., σ. 102-105.
36. Κόλια 2017, σ. 109-112.
37. Για την διάταξη του ιερού και την αρχιτεκτονική του ιερού της Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο βλ. κυρίως: Bookidis-Stroud 1997.
38. Για τις αρχαίες πόλεις της Αιγιάλειας βλ.: Βόρδος-Κόλια 2008.

ABSTRACT

Archaeological research in Aigialeia

The recent findings

Erofilis-Iris Kolia

Archaeologist, Director of the Ephorate of Antiquities of Ilia
Ministry of Culture and Sports, Greece

Themes in Archaeology Magazine 2018, 2(2): 148-167

Extensive archaeological investigations in Aigialeia over the last years have brought to light many new sites, mainly settlements, as well as sanctuaries. Specifically, an extensive EH settlement has been located at Keryneia during the works for the construction of the Olympia Highway. The archaeological remains were quite dense and cover a wide chronological range, of at least 500 years (EH II and EH III periods). In 2004 an apsidal temple of the Geometric period has been excavated at Nikoleika, in the territory of ancient Helike, which perhaps should be identified with the well-known sanctuary of Helikonios Poseidon, mentioned by the ancient authors. Moreover, the systematic excavation of the archaeological site on the peak Profitis Elias at Mamousia (ancient Keryneia) has brought to light an ancient sanctuary: the peristasis of a great peripteral temple of the late 6th century, the foundations of a large altar, as well as the remains of a distyle in antis temple of the 4th century. Furthermore, the building remains of the sanctuary at Marmara were detected during the opening of trial trenches on the course of the Olympia Highway. The shrine was dedicated to Demeter and its use dates from the Archaic to the Late Classical/Early Hellenistic period.

Key words: Helike, Early Helladic settlement, apsidal temple, terracotta reliefs, Keryneia, pedimental sculptures, Demeter, Eileithia